

ARTUR SADECKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1365-8496>

MIŁOSNE NIEPOROZUMIENIA W ŚWIETLE TEORII UMYŚLU (O WCZESNEJ PROZIE ANTONIEGO CZECHOWA)

LOVE MISUNDERSTANDING IN THE LIGHT OF THEORY OF MIND
(ON ANTON CHEKHOV'S EARLY PROSE)

In this article we endeavour to draw the attention to one of the most essential themes in the research on Chekhov's literary works, being the problem of communication. For Chekhov communication is not only a simple exchange of points, but it itself becomes the matter of interest and in-depth observations. Hence, its entirely realistic – bearing in mind various errors – picture of human contacts in Chekhov's prose, which in turn can be analysed by diverse methodologies. As a tool for observation of the misunderstandings between the heroes (in the area of love), there is the defective theory of mind employed. And a few texts from early stage of Chekhov's career fall here under scrutiny (e.g. *Nervers*, *Verochka*). In these short stories misunderstandings emerge from inaccurate reading of consciousness, emotions and feelings of others. In this way, the writer creates the real picture of communication, in which the language is only one of many phenomena determining the success in human relationships.

Keywords: Chekhov, love, communication, theory of mind.

Antoni Czechow zamyka epokę realizmu rosyjskiego, podważając różnorodne schematy literackie wypracowane przez poprzedników¹.

¹ „Czechow był nowatorem we wszystkim: nie udowadniał, nawet nie opowiadał, ale pokazywał. Wyzwolił opowiadanie lub nowelę z długich wstępów, wyjaśniających epilogów, szczegółowego opisu wyglądu zewnętrznego bohaterów, konieczności przedstawiania ich biografii [...], Czechow starał się wyswobodzić z nagromadzenia metafor, z nadmiernej obrazowości cechującej wielu pisarzy końca XIX wieku. Nawet w swoich wczesnych utworach uciekał się do najprostszych, życiowych porównań [...]” (I. Erenburg, *Nad Czechowem*, przeł. A. Bogdański, w: H. Krzeczowski (red.) *Czechow w oczach krytyki światowej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971, s. 63–64).

Autor nie ogranicza się jednak tylko do zmian w domenie literackości lecz w swoich dziełach poddaje „rewizji estetycznej” różnorodne zjawiska dotyczące ludzkiego życia. Do najciekawszych należy bez wątpienia problem komunikacji.

Badacze podkreślają, że w prozie Czechowa komunikacja nie jest sposobem interakcji społecznych i przekazywania idei². Język i związane z nim relacje interpersonalne znajdują się w centrum uwagi autora, dzięki czemu pisarz udowadnia, że to co pozornie naturalne i oczywiste — jak zwykła, codzienna rozmowa — jest zjawiskiem fascynującym i skomplikowanym. Dla Czechowa język to nie tylko system znaków, autor uwzględnia pragmatykę, uwarunkowania kontekstualne, ale też szerokie spektrum zjawisk poznawczo-emocjonalnych, które warunkują procesy komunikacji. Efektem tych zabiegów jest literacka wizja porozumiewania się, która nie tylko tworzy estetyczną iluzję rzeczywistości, lecz jest maksymalnie zbliżona do naturalnej. Taką komunikację oprócz słów tworzą różnorodne sygnały werbalne i pozawerbalne, percepcja, stany mentalne interlokutorów, uwarunkowania kulturowe itp. Oznacza to „stałą aktualność”³ prozy Czechowa, czyli otwartość na zastosowanie nowych metod badawczych — nawet takich, które przekraczają granice literaturoznawstwa — językoznawstwa czy psychologii poznawczej. Jednym z nowych narzędzi, które doskonale nadają się do analizy Czechowskiej wizji porozumiewania się, jest ukształtowana na gruncie nauk kognitywnych teoria umysłu.

Teoria umysłu (lub czytanie umysłu — *mindreading*) według pierwszych badaczy tego pojęcia (David Premack, Guy Woodruff) jest podstawowym mechanizmem kształtującym porozumienie między ludźmi:

Ludzie posługują się teorią, która umożliwia im wnioskowanie o stanach umysłu innych ludzi. Wnioskują o tym na podstawie zachowania, wyglądu, mi-

² Do najważniejszych prac, poświęconych komunikacji u Czechowa, należą: A. Jędrzejkiewicz, *Opowiadania Antoniego Czechowa. Studia nad porozumiewaniem się ludzi*, IR UW, Warszawa 2000, A. Д. Степанов, *Проблемы коммуникации у Чехова*, Языки славянской культуры, Москва 2005, В.И. Тюпа, *Коммуникативная стратегия чеховской поэтики*, w: В. Доманский, Д. Клэйтон (ред.), *Чеховские чтения в Оттаве: Сборник научных трудов*, Лилия Принт, Тверь–Оттава 2006, s. 17–32 i in.

³ Wyrażenie zaczerpnięte z rozważań Andrzeja Ksenicza, zob. A. Ksenicz, *Antoni Czechow i świat jego dzieła*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Тадеуша Kotarbińskiego, Zielona Góra 1992, s. 10.

miki, postawy, werbalnych i pozawerbalnych aspektów komunikacji, wreszcie doświadczeń dotyczących własnych stanów umysłu oraz kontaktów z innymi ludźmi⁴.

Rozwijana w ten sposób teoria „otwierająca” umysł innego człowieka stanowi z punktu widzenia ewolucji podstawę poznania społecznego i *de facto* wszelkiej możliwości koegzystencji⁵. Żeby wyjaśnić, jakie stany umysłu mogą zostać odczytane przez podmiot poznania, należy odwołać się do jeszcze jednego pojęcia — do intersubiektywności.

Intersubiektywność, podobnie jak teoria umysłu, charakteryzuje się brakiem precyzyjnej definicji, wynikającym z interdyscyplinarnego kontekstu użycia tego pojęcia. W filozofii wpisuje się ono w kontekst epistemologiczny, związane jest z ogólnymi kwestiami dostępności poznawczej. „Intersubiektywna dostępność jest dostępnością dla co najmniej dwóch różnych podmiotów (systemów poznawczych)”⁶. w ujęciu ewolucyjnym „jest formą świadomości — świadomością świadomości innych”⁷. Peter Gärdenfors zwraca uwagę na wzajemną relację obu tych kategorii:

Ludzie posiadają unikatową zdolność dzielenia i rozumienia stanów mentalnych innych ludzi. Stany mentalne angażują nie tylko przekonania, ale wszystkie formy świadomości, takie jak emocje, pragnienia, skupienie uwagi i intencje. Reprezentacja stanów mentalnych innych będzie tu nazywana intersubiektywnością [...]. W debacie filozoficznej i psychologicznej to stanowisko znane jest powszechnie jako „teoria umysłu” [...]. Chcę uniknąć użytkowania tego terminu, ponieważ często prowadzi to do przypuszczenia, że dana jednostka może zrozumieć przekonania innych, co według mnie jest tylko jednym aspektem intersubiektywności⁸.

⁴ A. Kiczuła, *Deficyt teorii umysłu w autyzmie: przegląd aktualnych badań*, „Sztuka Leczenia” 2007, t. XIV, nr 1–2, s. 48. Tytuł przywołanego artykułu wskazuje na jeden z głównych kierunków dociekań nad teorią umysłu, czyli problem autyzmu.

⁵ Zob. M. Tomasello, *Kulturowe źródła ludzkiego poznawania*, przeł. J. Rączaszek, PIW, Warszawa 2002, s. 273, P. Gärdenfors, *Jak Homo stał się sapiens. o ewolucji myślenia*, przeł. T. Pańkowski, Wydawnictwo Czarna Owca, Warszawa 2010, s. 125–162.

⁶ R. Poczobut, o samej relacji podobieństwa. *Na marginesie sporu o uniwersalia*, w: H. Kardela, Z. Muszyński, M. Rajewski (red.), *Kognitywistyka 2. Podobieństwo*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006, s. 15.

⁷ P. Gärdenfors, *Ewolucyjne i rozwojowe aspekty intersubiektywności*, przeł. P. Kruczkowska, J. Płuciennik, w: H. Kardela, Z. Muszyński, M. Rajewski (red.), *Kognitywistyka 3. Empatia, obrazowanie i kontekst jako kategorie kognitywistyczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2012, s. 18.

⁸ Tamże, s. 17.

W zależności od użycia termin „teoria umysłu” może więc zarówno odnosić się do zdolności dzielenia z innym podmiotem całokształtu stanów mentalnych, jak też może być zawężany do rozumienia takich pojedynczych aspektów rzeczywistości, jak cudze przekonania, potencjalna wiedza⁹ itp. Natomiast intersubiektywność zwykle nie spotyka się z tak ograniczonym rozumieniem. Jest terminem osadzonym na gruncie szeroko rozumianej kultury i dotyczy całości procesów mentalnych. W niniejszym artykule będziemy jednak odwoływać się do terminu „teoria umysłu”, ponieważ, z jednej strony, występuje on często w dyskursie literaturoznawczym¹⁰ oraz, z drugiej — dzięki rozszerzeniu definicji tego terminu przez poszczególnych badaczy staje się on czasem równoznaczny z terminem „intersubiektywność”.

Teoria umysłu przybiera dwie formy: może być rozpatrywana w aspekcie teoretycznym opartym na wnioskowaniu lub jako symulacja, wyobrażenie¹¹. Wynika z tego również, że mechanizmy teorii

⁹ Peter Stockwell modyfikuje termin — zamiast „teorii umysłu”, która może kojarzyć się z przypisywaniem innym przekonań, proponuje „modelowanie umysłu” (*Mind-modelling*), co umożliwiłoby przedstawianie potrzeb, pragnień itp., zob. P. Stockwell, *Texture. a Cognitive Aesthetics of Reading*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2012, s. 140. Również inni badacze zwracają uwagę na pewną niezręczność związaną z użyciem słowa „teoria”, które może presuponować podejście metodyczne/naukowe w stosunku do spontanicznych zachowań komunikacyjnych. Zachowujemy taką formę ze względu na jej już „zakorzenioną” obecność w literaturoznawstwie.

¹⁰ Przede wszystkim u Lisy Zunshine, której badania mają po części wymiar prekursorski, zob. L. Zunshine, *Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel*, Ohio: The Ohio State University Press 2006.

¹¹ P.C. Hogan, *What Literature Teaches Us about Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press 2011, s. 67. Zob. też: A. Łebkowska, *Empatia. o literackich narracjach przełomu XX i XXI wieku*, Universitas, Kraków 2008, s. 34. Piotr Przybysz wskazuje podstawowe różnice: „Zwolennicy podejścia symulacyjnego (ST) uznają to samo wyjściowe założenie, co rzecznicy stanowiska inferencyjno-teoretycznego: zakładają, że ludzie traktują siebie wzajemnie jako istoty obdarzone umysłami [...]. Odrzucają oni natomiast dwa dalsze założenia — o tym, że odczytywanie stanów umysłu innych osób realizowane jest z perspektywy trzecioosobowej oraz że wymaga to posłużenia się nieświadomymi wnioskowaniami [...]. w ramach ujęcia symulacyjnego proponuje się więc nowe rozwiązanie kluczowego problemu, jakim jest znalezienie sposobu dotarcia do innych umysłów w sytuacji braku bezpośredniego do nich dostępu. Nazywane jest ono podejściem ‘z punktu widzenia pierwszej osoby’ [...]; ludzie wykorzystują własne zasoby poznawcze — a konkretnie władzę wyobraźni, umiejętność przyjmowania czyjejś perspektywy (tzw. ‘wchodzenie w czyjeś buty’), umysłową symulację i udawanie, a nawet własny system nerwowy — w celu odtworzenia w przestrzeni własnego umysłu sytuacji zewnętrznej i sta-

umysłu stanowią także teoretycznie uzasadnioną podstawę zjawiska empatii¹².

Teoria ta dość szybko znalazła zastosowanie w literaturoznawstwie. Jeżeli w rzeczywistości podstawą międzyludzkich interakcji jest przypisywanie innym określonych stanów umysłowych, czyli założenie racjonalności¹³, analogiczny proces musi dotyczyć bohaterów literackich jako bytów prototypowo ludzkich. Alan Palmer stwierdza, że jedynym sposobem, dzięki któremu czytelnik jest w stanie zrozumieć powieść, jest próba podążania za działaniem umysłu postaci¹⁴. Atrybucja stanów mentalnych postaciom literackim jest więc naturalnym i esencjonalnym elementem procesu lektury. Na przekonaniu, że narrację generuje intersubiektywność¹⁵, swój program badawczy buduje Magdalena Rembowska-Płuciennik. Literaturoznawczyni zauważa:

narracja literacka stanowi konstrukt powstający dzięki intersubiektywnej kooperacji między autorem i czytelnikiem, którzy (w innym momencie czasowym) dokonują podobnej operacji poznawczej: reprezentują mentalnie podmiot antropomorficzny narratora opowiadającego o innych antropomorfizowanych podmiotach, bohaterach narracji. Zarówno realnych uczestników komunikacji narracyjnej, jak i byty językowe (narratora i postaci) należy jednak traktować w kategoriach mentalnych¹⁶.

nów wewnętrznych drugiej osoby”, P. Przybysz, o *poznawaniu innych umysłów. Wokół kognitywistycznych badań nad poznaniem społecznym*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2014, s. 155–156.

¹² Na poziomie neuronalnym omawiane zjawisko znajduje dokładne wyjaśnienie w postaci funkcjonowania neuronów lustrzanych, zob. J. Bauer, *Empatia. Co potrafią lustrzane neurony*, przeł. M. Guzowska-Dąbrowska, PWN, Warszawa 2008, s. 39.

¹³ „[...] kompletna wiedza o przekonaniach i metodach wnioskowania danej osoby nie jest osiągalna i prędzej czy później założenie o racjonalności, czy chcemy tego czy nie, jest konieczne dla zrozumienia zachowania innych” (cytat z Donalda Davidsona za: J. Fast, *Język, racjonalność i „inne umysły”. Założenie o racjonalności a nieredukowalność języka psychologicznego w filozofii Donalda Davidsona*, w: J. Szymanik, M. Zajenkowski (red.), *Kognitywistyka. O umyśle umyślnie i nieumyślnie*, UW, Warszawa 2004, s. 37).

¹⁴ A. Palmer, *Social Minds in ‘Little Dorrit’*, w: P. Leverage, H. Mancing, R. Schweickert, J. M. William (eds.), *Theory of Mind and Literature*, Purdue University Press 2011, s. 29.

¹⁵ Tu w znaczeniu: „[...] zdolność do przyjmowania nie swojego punktu widzenia, ale spojrzenia na świat z wyimaginowanej pozycji czy oczami innego, zdolność do rozpoznania jego stanów wewnętrznych czy sytuacji (emocjonalnej, psychosocjalnej, poznawczej), przewidywania reakcji oraz ubiegania ich za pomocą własnych działań (także np. kłamstwa)”, M. Rembowska-Płuciennik, *Poetyka intersubiektywności. Kognitywistyczna teoria narracji a proza XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2012, s. 11.

¹⁶ Tamże, s. 15–16.

Teoria umysłu, jak się okazuje, umożliwia więc poznawanie literatury. Czytelnik (jak i narrator oraz poszczególni bohaterowie) odczytuje stan umysłu postaci na podstawie wypowiedzi działającej jednostki oraz jej zachowania i opinii o niej innych — postępuje więc tak, jak powieściowy „detektyw”¹⁷. „Dochodzenie” do prawdy obejmuje zatem całokształt różnych zjawisk w świecie utworu. Jednym z najważniejszych jest komunikacja, która jest przedmiotem naszego zainteresowania.

Analizując utwory Czechowa, bez trudu zauważymy, że pisarz z wielkim zainteresowaniem śledzi rozmaite przypadki nieudanych zjawisk komunikacyjnych¹⁸. Umożliwia to prześledzenie naturalnego i zwykle nieuświadomianego kontekstu relacji interpersonalnych. Przyjrzymy się, w jaki sposób do powstawania tych zaburzeń mogą przyczyniać się błędy i nieporozumienia wynikające z nieprawidłowego rozeznania w zakresie stanu umysłu interlokutorów, mówiąc inaczej: wadliwa teoria umysłu. Ponieważ błędy komunikacji są obiektem przedstawienia w wielu dziełach Czechowa, zajmiemy się tylko pewnym wąskim jej wycinkiem. Weźmiemy zatem pod uwagę opowiadania z pierwszego okresu twórczości autora (lata 1880–1888, zakończonego wydaniem *Stepu — Cмень*, 1888), ponieważ wyróżniają się one zwięzłością oraz czytelnością. Oprócz tego ograniczymy się do tekstów zawierających wątek relacji damsko-męskich, żeby zobaczyć, jakie konsekwencje może nieść nieprawidłowe odczytywanie cudzych emocji i uczuć.

Najprostszym w całej spuściźnie Czechowa przykładem błędu w rozpoznaniu stanu cudzego umysłu w tematyce miłosnej wydaje się scenka *Nieprzywoita historia* (*Скверная история*, 1882). Niemłoda panna Lela przeżywa rozterki, gdyż żaden kawaler nie zwraca na nią uwagi (czuje się temu winna, bo sama nimi gardzi). Nagle pojawia się młody człowiek, malarz Nogtiew, który bacznie ją obserwuje — najpierw na balu, później na ulicy i znowu na przyjęciu. Kobieta dostrzega w jego zachowaniu zachwyty i początek uczucia: „Она порешила, что художник втюрился, и торжествовала”¹⁹, więc zaprasza

¹⁷ K. Oatley, *Theory of Mind and Theory of Minds in Literature*, w: *Theory of Mind and Literature...*, s. 16.

¹⁸ Dużą uwagę poświęca temu zagadnieniu Anna Jędrzejkiewicz, m.in. we wspomnianej wcześniej monografii.

¹⁹ А.П. Чехов, *Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах. Сочинения в 18-ти томах*, Наука, Москва 1974–1982, t. 1, s. 216. W dalszej części cytaty z dzieł literackich będą pochodzić z tego wydania i zostaną oznaczone w nawiasach w tekście głównym z ukazaniem numeru tomu oraz strony.

mężczyznę do rodzinnego majątku. Tam z sentymentem obserwuje, jak Nogtiew w milczeniu „pożera ją” wzrokiem. Lela opiera się wyłącznie na sygnałach wizualnych, jednak te wystarczą, by stworzyć reprezentację umysłu mężczyzny, który na pewno kocha i nie czyni wyznania, ponieważ jest prawdopodobnie bardzo wstydlivy. Nareszcie przychodzi moment kluczowej rozmowy, a panna nie może się już doczekać znanej z literatury chwili uniesienia: „«Минут через десять начнутся объятия, поцелуи, клятвы!.. Ах!» — замечтала она и, чтобы подлить масла в огонь, своим обнаженным горячим локтем коснулась художника” (t. 1, s. 221). Czechow pozwala sobie na kilka humorystycznych opisów zachowania kokietki, która nie chce, aby tak długo oczekiwane słowa miały jednak nie paść z ust nieśmiałego adoratora. i gdy wydaje się, że właściwy moment nadszedł, a malarz kilka razy powtarza „будьте моей...”, **nadzieje** zostają gwałtownie przerwane trywialną prośbą: „Будьте моей натурщицей!” (t. 1, s. 223). Bohaterka niewłaściwie zinterpretowała stan umysłu Nogtiewa, ale jej błąd nie polegał na tym, że nie odczytała niewerbalnych komunikatów. Jak „detektyw”, według wspomnianego wcześniej określenia Keitha Oatley’a, prawidłowo odebrała wyrazy zachwyty, estetycznego pragnienia mężczyzny. Słusznie też zinterpretowała kontekst kulturowy — naruszenie norm grzeczności przez stałą obecność i wpatrywanie się w nią przez malarza. Ostatecznie jednak bohaterka „dodała od siebie” brakujący w rzeczywistości element uczucia. Zachwyty malarza był dokładnie tym, co wyrażała jego postawa — zachwytem nad fizycznym pięknem niedoszłej modelki do aktu. Rozczarowanie Leli wynika z zawiedzionej nadziei na innego rodzaju intencje adoratora i odsłania jej świat wewnętrzny. Konceptualizacja bohaterki opiera się na potrzebie bycia adorowaną (pierwotna reakcja na Nogtiewa — poczucie tryumfu), ale również kochaną (oczekiwanie oświadczyń). Modelując zatem teorię umysłu malarza, Lela umieściła w niej swoje myśli i pragnienia. Ostatecznie kontakt został zakłócony przez nałożenie własnych ram poznawczych na umysł Innego.

W utworze *Komik* (*Комик*, 1884) następuje ewolucja opisanego motywu i jeszcze bardziej trywialna rozprawa z nadziejami kobiety. Aktorka Maria Andriejewna gości tytułowego komika, Iwana Akimowicza, i zastanawia się, co on ma jej do powiedzenia, „Уж не объясниться ли в любви хочет?” (t. 2, s. 317). Iwan Jakimowicz próbuje się wysłowić, sugeruje, że to, z czym przyszedł, jest niezręczne, może nie spodobać się aktorce. Maria zadaje sobie pytanie: a co, jeśli to naprawdę oświadczyń?

Он добрый, славный такой, талантливый, но... мне не нравится. Не красив уж больно... Сторбившись ходит, и на лице какие-то волдыри... Голос хриплый... И к тому же эти манеры... Нет, никогда! (t. 2, s. 317).

Bohaterka tak go charakteryzuje, odpowiadając sobie i lekceważąc pewną dolę własnej przychylności ku mężczyźnie. Dalej Czechow mistrzowsko ukazuje stopniową zmianę myślenia bohaterki — przekonuje ona sama siebie, że jednak komik jest dobrym człowiekiem i w sumie można wyjść za niego za mąż, a jego spojrzenie jest nawet pełne namiętności. W końcu aktorka doprasza się o wyznanie. Jest pozytywnie nastawiona do mającej nadejść romantycznej chwili, ale mężczyzna w punkcie kulminacyjnym zadaje inne, zupełnie przez nią nieoczekiwane pytanie: „Нет ли у вас, голубушка... рюмочки водочки?” (t. 2, s. 318). Komiczna prośba o wódkę zawstydza kobietę, ale zostaje spełniona i historia osiąga pierwotne *status quo*. Intencje rozmówcy zostają źle odczytane: niepewność, zawstydzenie miałyby oznaczać (w mniemaniu bohaterki) wielki ciężar na duszy komika. Cóż miałoby być trudniejszego nad pytanie o rękę ukochanej kobiety? Ponownie bohaterka „dokłada” od siebie całą otoczkę uczuciową, co może sugerować jej własną potrzebę duchową, wynikającą z samotności.

Jej myślenie jest ekspansywne — Maria, rozpoznając zdenerwowanie mężczyzny, tworzy hipotezę stanu jego umysłu, która jest według niej jednoznaczna. Iwan na pewno kocha i to bohaterce wystarczy. Ponownie obserwujemy tu ciekawe zjawisko: tak zwane „pierwsze wrażenie”, jakie wywarł mężczyzna, jest tylko wstępem do konceptualizacji. Następnie bohaterki (wcześniej Lela, tu Maria) opierają się już tylko na własnych modelach umysłu rozmówcy. Następuje szczególnego rodzaju rozdwojenie postaci, obserwujemy zarówno realnego komika, który jest w stanie pobudzenia, napięcia, ja i mężczyznę wyobrażonego, który na pewno chce się oświadczyć. Komiczne finały opowiadań to efekt ponownego „sklejenia” bohatera, kiedy wadliwa teoria jego umysłu zostaje skorygowana przez ujawnienie jego prawdziwych motywów. W tym opowiadaniu pod wpływem błędnej teorii umysłu możemy też zaobserwować stopniową zmianę nastawienia do życia bohaterki: od niechęci do kontaktu, poprzez rozważenie potencjalnego małżeństwa, aż do akceptacji wcześniej odrzucanych cech mężczyzny. Być może również dzięki tej dynamice myślenia powrót do rzeczywistości, po zupełnie trywialnym finale, jest dla Marii łatwiejszy, niż dla opisanej wcześniej Leli.

W opowiadaniu *Nerwy* (*Нервы*, 1885) wadliwa teoria umysłu ponownie prowadzi do komicznego nieporozumienia, tym razem o za-

barwieniu erotycznym. Dmitrij Waksin boi się samotności w ciemną noc, pozostając pod wrażeniem przeżytego wcześniej seansu spirytystycznego. Przywołuje więc dzwonkiem guwernantkę i chce z nią porozmawiać o czymkolwiek (szukając *ad hoc* tematu do rozmowy, wspomina o niezbędnych zakupach). Kobieta, starsza Niemka, wyczuwa nieuczciwe zamiary swojego pana (pauzy, nieskoordynowane myśli, widoczny niepokój) i szybko odchodzi. Ponieważ lęk nie mija, Waksin ponownie wzywa służącą, ale ostatecznie sam idzie do jej pokoju. Tym razem pod pozorem choroby domaga się kropel, ale guwernantka na dziwne zachowania mężczyzny ma swoją odpowiedź:

Я вашей жена буду говорил... Не дает покой честный девушк... Когда я жил у барон Анциг и барон захотел ко мне приходиться за спишки, я понимаю... я сразу понимаю, какие спишки, и сказала баронесс... Я честный девушк... (t. 4, s. 14).

Kobieta (co wydaje się najzupełniej słuszne, jeśli pamiętać, że nie ma ona tej wiedzy, którą dysponuje narrator i czytelnik), odczytuje w umyśle Waksina nieczyste pragnienia i intencje, co prowadzi do jednego z zabawniejszych nieporozumień w prozie Czechowa oraz do interesującej życiowej obserwacji. Prędzej i łatwiej guwernantka przypisuje mężczyźnie intencje związane ze sferą seksualności, niż byłaby w stanie pomyśleć, że chodzi o pospolity strach. Z drugiej strony, Waksin nie jest w stanie sprostować jej pomyłki i powiedzieć prawdy, bo od lęku przed ciemnością silniejszy wydaje się strach przed uznaniem go za tchórza. Konceptualizacja jest tu zatem uzależniona od kontekstu kulturowego, kultywującego męską odwagę (oraz, oczywiście, od strachu²⁰). Pisarz humorystycznie opisuje zupełnie poważny temat — w jaki sposób wielkie nieporozumienia mogą się narodzić z trudnych do wyobrażenia banałów. Natomiast sam mechanizm powstawania teorii umysłu doskonale ilustruje, jak nieznaczną niekiedy rolę w komunikacji grają słowa. Guwernantka swoje podejrzenia opiera zarówno na sygnałach behawioralnych, jak i poszczególnych elementach szerszych ram kulturowych (niewłaściwe okoliczności rozmowy — noc, nieobecność żony) i na własnych doświadczeniach.

²⁰ Można powiedzieć, że Waksin boi się podwójnie — prymitywny strach przed ciemnością i samotnością po przeżytych emocjach na seansie spirytystycznym łączy się z nieco bardziej wyrachowaną obawą o własny honor. Guwernantka również boi się — jej emocje są usprawiedliwione, ponieważ obawia się odebrania niezbywalnych praw do poszanowania własnej godności.

Jak we wcześniejszych tekstach, tu też odczytane zostają pragnienia mężczyzny, ale tym razem potencjalne uczucie zastąpione zostało pożądaniem. Czytelnik może zrozumieć guwernantkę, jej oparta na błędzie świadomość stanu umysłu Waksina wydaje się w opisanym kontekście prawdopodobna. Jednak stanowczość jej sądu może ostatecznie świadczyć o traumie, jakiej doświadczyła w dwuznacznym zdarzeniu w poprzednim miejscu pracy.

Damsko-męski problem został również opisany w utworze *Chytrus (Хумпеу, 1883)*. Błędna teoria umysłu dotyczy tym razem relacji pomiędzy mężczyznami. Siemion Pietrowicz proponuje swojemu przyjacielowi Pawłowi Iwanyczowi zaaranżowanie spotkania z pewną damą. Paweł Iwanycz po dłuższym monologu przyjaciela gwałtownie reaguje:

Нет у тебя того знакомого, нет того встречного и поперечного, которому бы ты девочки не предлагал!.. То тому, то другому... И разговора у тебя другого нету... Подсватываньем занимаешься (t. 2, s. 94).

Na zarzut o nachalne swatanie Siemion Pietrowicz załamuje się i przyznaje rację przyjacielowi. Jednocześnie **tłumaczy swoje zachowanie**:

Пропадом пропаду за свое поведение! [...] Ведь для чего я всех женским полом пичкаю? Поневоле, брат! Ей-ей, поневоле! Ревнив я, как собака! [...] Женился я, сам знаешь, на молоденькой, на красавице... каждый за ней ухаживает, то есть, может быть, на нее никто и глядеть не хочет, но мне все кажется... (t. 2, s. 94).

Powodowany zazdrością bohater chce usunąć wrogów, potencjalnych kochanków swojej pięknej żony. Przypomina on trochę guwernantkę-Niemkę, ponieważ jego działania również motywowane są strachem. Postrzega on zatem innych mężczyzn jednakowo, jako konkurentów, którzy zamierzają odebrać mu jego ukochaną. Stosuje więc tu „skostniałą” teorię umysłu — jednakową dla każdego obcego mężczyzny, bez uwzględnienia całokształtu ich zachowań, a tym bardziej bez prób empatycznego wyczuwania cudzych emocji. Napędzany zazdrością widzi w każdym człowieka niemoralnego, oszusta, co częściowo pozwala zinterpretować jego mniemanie o sobie, czyli brak pewności siebie oraz możliwy brak zaufania do żony. Pawła Iwanycza bohater **również podejrzewa: „Намедни ты после обеда ей руку пожал только, а мне уж все показалось... ножом пырнуть тебя захо-**

телось...” (t. 2, s. 94), co stanowi jedyny bodziec rozwoju akcji w tym opowiadaniu. Ciekawy jest zwłaszcza cytowany fragment, w którym Siemion Pietrowicz na chwilę przypomina sobie o tym, że sam jest źródłem swojej metareprezentacji, i być może nikt nie interesuje się jego żoną. Niestety po chwili zauważa on swoją małżonkę na przejeździe z innym mężczyzną²¹ i z powrotem wpada w rolę zazdrośnika. Jego przyjaciel reaguje smutnym orzeczeniem o stanie wyższej warstwy społecznej, do której obaj należą: „Измельчал народ!” (t. 2, s. 95).

W powyższych tekstach zaburzenia w zakresie teorii umysłu prowadzą do komicznych lub na poły komicznych konsekwencji. Jednak wadliwy *mindreading* staje na przeszkodzie miłości również w tekstach, w których autor przemawia poważnym tonem.

Jednym z pierwszych lirycznych tekstów Czechowa w okresie przełomu była *Wieroczka* (*Верочка*, 1887). Opowiadanie przedstawia pożegnanie młodego statystyka Iwana Ogniewa z majątkiem, w którym gościł on latem. Młodzieniec ma powrócić do Petersburga i idąc, żegna się z miłymi, i dogłębnie poznanymi przez siebie miejscami. Odprowadzić go chce córka gospodarza, Wiera. Kiedy idą, Ogniew patrzy na dziewczynę, która podoba mu się, całuje ją w rękę, opowiada o tym, że nigdy nie miał romansu, ale jednocześnie zachwyca się świeżym powietrzem, wspomina swój przyjazd, łowienie ryb itp. Nastrój jego wesołego podniecenia zostaje umiejętnie oddany właśnie za pomocą ciągłych zmian percepcji mentalnej, rozproszenia myśli. Kiedy bohaterowie przystają, mężczyzna skupia nareszcie większą uwagę na zachowaniu Wiery:

Тут только Огнев заметил в Вере перемену. Она была бледна, задыхалась, и дрожь ее дыхания сообщалась и рукам, и губам, и голове, и из прически выбивался на лоб не один локон, как всегда, а два... Видимо она избегала глядеть прямо в глаза и, стараясь замаскировать волнение, то поправляла воротничок, который как будто резал ей шею, то перетаскивала свой красный платок с одного плеча на другое... (t. 6, s. 76).

Interesujące szczegóły, jak zmiana uczesania czy poprawianie chusty, oddają wewnętrzny niepokój bohaterki, który Ogniew stara się zinterpretować. Znacząca jest kolejność odczytań jej stanów mentalnych. Bohater zaczyna od czynników fizycznych — może dziewczynie

²¹ Jest to interesujący fragment, który może sugerować, że zazdrosny mąż jednak ma rację — zachowanie żony (wspólne przejeżdżki z innymi mężczyznami) niczego nie dowodzi, stwarza jednak uzasadnione powody do refleksji nad jej relacjami z płcią przeciwną.

jest zimno? Stopniowo zadaje sobie inne pytania. Czy jest to oznaka choroby? A może, przechodząc do motywacji emocjonalnych, dziewczyna się na niego gniewa? Kiedy Wiera płacze, zgaduje on, że może chodzi o krzywdę, którą ktoś jej wyrządził. Po uspokojeniu się bohaterka wyznaje: „Я... я люблю вас!” (t. 6, s. 76). Ogniew nie spodziewał się słów o miłości i czuje się niezręcznie. Nie wie, jakiej ma udzielić odpowiedzi. Po raz pierwszy zadaje sobie pytanie, czy kocha dziewczynę, ale odnajduje w sobie tylko chłód. Przekonuje siebie, że nie da się przemocą wywołać uczuć i odmawia. Kiedy dziewczyna odejdzie, będzie wyrzucał sobie „бессилие души” (t. 6, s. 80) i czuł żal, który pozostanie z nim na całe życie.

Prosta w gruncie rzeczy historia jest szczególnie ciekawa ze względu na proces czytania umysłu. W chwili, gdy Ogniew poznaje Wierę, demaskuje on swoją postawę — zachwyty nad rzeczywistością sprowadzał się u niego do swego rodzaju hedonizmu, który pozwalał mu na zachowanie dystansu do drugiego człowieka. Kiedy zadaje sobie pytanie o stan wewnętrzny dziewczyny, symbolicznie po raz pierwszy przekracza barierę zmysłowego postrzegania. Wcześniej Wiera była dla niego tylko elementem krajobrazu — ładnym, ale pustym. Pierwsze myśli protagonisty dotyczą stanów fizycznych dziewczyny i dopiero potem odkrywa głębię drugiej osoby. Jego odczytanie jest spóźnione i nietrafione, przez co zawodzi jako Oatley’owski „detektyw”. Być może, gdyby próbował wcześniej dojrzeć to, co dzieje się w umyśle Wieroczeki, potrafiłby inaczej odpowiedzieć na jej gest, o czym świadczy jego późniejsza gorycz. Bohater był więc w swojej konceptualizacji podwójnie „spóźniony”. Najpierw odbył drogę od oznak zewnętrznych, czyli zintensyfikowanych zjawisk behawioralnych, do świata wewnętrznego Wiery, a później musiał wykonać tę samą drogę wobec siebie — od percepcji, do samopoznania. Sens całego utworu zawiera się właśnie w tym spóźnieniu: spóźniona konceptualizacja prowadzi do niewykorzystania „tej godziny, tej minuty, mających dla człowieka decydujące znaczenie”²². w tym tekście Czechow znakomicie pokazuje, że czasami udaną komunikację może stworzyć jedynie kontakt bez słów, właściwe odczytanie cudzych zachowań i gestów, a słowa ostatecznie są już tylko wyrokiem, w tym przypadku — skazującym bohatera na cierpienie.

Jak można było się przekonać, komunikacja w powyższych utworach przybiera różnorodne oblicza. Wypowiadane przez bohaterów

²² В.Б. Катаев (ред.), А.П. Чехов, *Энциклопедия*, Просвещение, Москва 2011, s. 72. Przekład — A.S.

słowa nie służą wyrażaniu siebie i swoich przekonań, ani tym bardziej podtrzymywaniu rozmowy, często komunikaty są natomiast przekazywane w sposób niewerbalny. Przyczyny różnorodnych zachowań komunikacyjnych leżą w konceptualizacjach samych bohaterów oraz przede wszystkim w tym, jak postrzegają oni innych uczestników relacji interpersonalnych.

Czechowowski świat jest bez wątpienia rzeczywistością świadomie intersubiektywną i rozważanie go na tym poziomie prowadzi do ciekawych wniosków. Teoria umysłu w przedstawionych tekstach o tematyce (bądź wątku) związanej z miłością/seksualnością jest jednym z głównych lub też nawet jedynym czynnikiem rozwoju akcji, a także charakterystyki postaci. Potwierdza się tu wniosek Leonida Cylewicza, że tradycyjne zdarzenie, które generuje akcję utworu, u Czechowa zostaje zastąpione zdarzeniem w świecie wewnętrznym bohatera, czyli tym, jak postać postrzega rzeczywistość²³. Teoria umysłu nie jest więc narzędziem, które wyjaśniłoby wszystkie zjawiska w omawianych tekstach, ale pomaga zrozumieć i usystematyzować to, jak zorganizowany jest świat przedstawiony tych dzieł. Opiera się on na konceptualizacjach i próbach modelowania umysłu Innych przez protagonistów. Okazuje się, że większość przedstawionych bohaterów starała się być „detektywami” śledzącymi i interpretującymi cudze zachowania. Niemal dosłownie był nim bohater *Chytrusa*, który szukał śladów romansu, natomiast prawie żadnych ku temu inklinacji, na swoją zgubę, nie przejawiał Ogniew w *Wieroczce*. Wszyscy ci bohaterowie realizowali jednak jeden ze wspomnianych wcześniej aspektów teorii umysłu, czyli podejście analityczne, zamiast symulacji i naturalnej empatii. Oznacza to, że postrzegając zachowania i emocje Innych, nie oddawali się prostemu współodczuwaniu, a dążyli do jak najszybszej i „jedynej prawdziwej” analizy cudzych umysłów, co prowadziło do stwarzania podwójnych obrazów tych postaci („realnych” i wytwarzanych w świadomości). Brak aktualizacji tych teorii prowadził zaś do pogłębiania nieporozumień.

Jak się okazuje, niewłaściwy *mindreading* organizujący całe opowiadanie może być źródłem komizmu, ale też powodem smutku, nostalgii. Autor przekonująco dowodzi, że emocje są nieodłącznym elementem w poznawaniu świata i często to one całościowo decydują o przebiegu konceptualizacji. Co najważniejsze, bohaterowie za pomocą „teorii umysłu” Innych tak naprawdę demaskują swoje światy

²³ Л.М. Цилевич, *Сюжет чеховского рассказа*, Издательство „Звайгзне”, Рига 1976, s. 231.

wewnętrzne, potrzeby (zwłaszcza potrzebę miłości), lęki, kompleksy. Pokazują również, jak trudno jest w istocie zrozumieć Innego, odnaleźć klucz do autonomicznego świata jego myśli i uczuć.

REFERENCES

- Bauer, Joachim. *Empatia. Co potrafią lustrzane neurony*. Transl. Guzowska-Dąbrowska, Małgorzata. Warszawa: PWN, 2008.
- Chekhov, Anton. *Polnoye sobraniye sochineniy i pisem v 30-ti tomakh. Sochineniya v 18-ti tomakh*. Moskwa: Nauka, 1974–1982 [Чехов, Антон. *Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах. Сочинения в 18-ти томах*. Москва: Наука, 1974–1982].
- Erenburg, Iia. “Nad Czechowem.” Transl. Bogdański, Aleksander. *Czechow w oczach krytyki światowej*. Ed. Krzeczowski, Henryk. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971. 7–82.
- Fast, Jakub. “Język, racjonalność i „inne umysły.” Założenie o racjonalności a nieredukowalność języka psychologicznego w filozofii Donalda Davidsona.” *Kognitywistyka. O umyśle umyślnie i nieumyślnie*. Ed. Szymanik, Jakub. Zajenkowski, Marcin. Warszawa: Koło Filozoficzne przy MISH, 2004. 29–40.
- Gärdenfors, Peter. “Ewolucyjne i rozwojowe aspekty intersubiektywności.” Transl. Kruczkowska, Patrycja. Pluciennik, Jarosław. *Kognitywistyka 3. Empatia, obrazowanie i kontekst jako kategorie kognitywistyczne*. Ed. Kardela, Henryk. Muszyński, Zbysław. Rajewski, Maciej. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2012. 17–44.
- Gärdenfors, Peter. *Jak Homo stał się sapiens. O ewolucji myślenia*. Transl. Pańkowski, Tomasz. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca, 2010.
- Hogan, Patrick Colm. *What Literature Teaches Us about Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Jędrzejkiewicz, Anna. *Opowiadania Antoniego Czechowa. Studia nad porozumiewaniem się ludzi*, Warszawa: IR UW, 2000.
- Katayev, Vladimir. Ed. *A. P. Chekhov, Entsiklopediya*. Moskwa: Prosveshcheniye, 2011 [Катаев, Владимир. Ред. *А. П. Чехов, Энциклопедия*. Москва: Просвещение, 2011].
- Kiczuła, Anna. “Deficyt teorii umysłu w autyzmie: przegląd aktualnych badań.” *Sztuka Leczenia 2007*, XIV, no. 1–2: 47–58.
- Ksenicz, Andrzej. *Antoni Czechow i świat jego dzieła*. Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego, 1992.
- Łebkowska, Anna. *Empatia. O literackich narracjach przełomu XX i XXI wieku*. Kraków: Universitas, 2008.
- Oatley, Keith., “Theory of Mind and Theory of Minds in Literature.” *Theory of Mind and Literature*. Ed. Leverage, Paula. Mancing, Howard. Schweickert, Richard. William, Jennifer Marston. Purdue University Press, 2011. 13–26.
- Palmer, Alan. “Social Minds in ‘Little Dorrit’.” *Theory of Mind and Literature*. Ed. Leverage, Paula. Mancing, Howard. Schweickert, Richard. William, Jennifer Marston. Purdue University Press, 2011. 27–40.
- Poczobut, Robert. “O samej relacji podobieństwa. Na marginesie sporu o uniwersalia.” *Kognitywistyka 2. Podobieństwo*. Ed. Kardela, Henryk. Muszyński, Zbysław. Rajewski, Maciej. Lublin: Wydawnictwo UMCS 2006. 11–24.

MIŁOSNE NIEPOROZUMIENIA...

- Przybysz, Piotr. *O poznawaniu innych umysłów. Wokół kognitywistycznych badań nad poznaniem społecznym*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2014.
- Rembowska-Płuciennik, Magdalena. *Poetyka intersubiektywności. Kognitywistyczna teoria narracji a proza XX wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2012.
- Stepanov, Andrey. *Problemy kommunikatsii u Chekhova*. Moskva: **Yazyki slavyan-skoj kul'tury**, 2005 [Степанов, Андрей. *Проблемы коммуникации у Чехова*. Москва: Языки славянской культуры, 2005].
- Stockwell, Peter. *Texture. A Cognitive Aesthetics of Reading*. Edinburgh: *Edinburgh University Press*, 2012.
- Tomasello, Michael. *Kulturowe źródła ludzkiego poznawania*. Transl. Rączaszek, Joanna. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2002.
- Tsilevich, Leonid. *Syuzhet chekhovskogo rasskaza*. Riga: Izdatel'stvo Zvaugzne. 1976 [Цилевич, Леонид. *Сюжет чеховского рассказа*. Рига: Издательство Звайгзне. 1976].
- Туупа, Валерий. "Коммуникативная стратегия чеховской поэтики." *Chekhovskiye chteniya v Ottave: Sbornik nauchnykh trudov*. Ed. Domanskiy, Yuriy. Kleyton, Daglas. Tver'-Ottava: Liliya Print, 2006. 17-32 [Тюпа, Валерий. "Коммуникативная стратегия чеховской поэтики." *Чеховские чтения в Оттаве: Сборник научных трудов*. Ред. Доманский, Юрий. Клэйтон, Даглас. Тверь-Оттава: Лилия Принт, 2006. 17-32].
- Zunshine, Lisa. *Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel*. Ohio: The Ohio State University Press, 2006.